

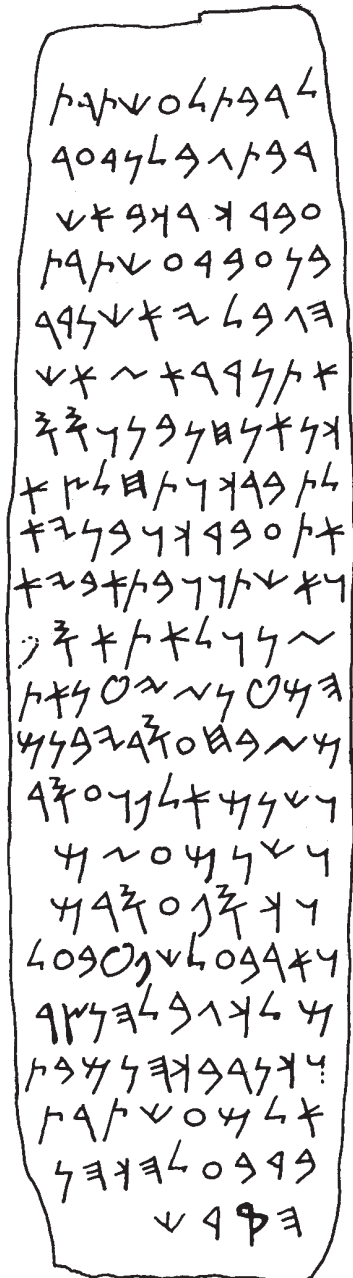
תגובה

שמואל אחיטוב

עוד על לוחיות הכסף מכתף הינום

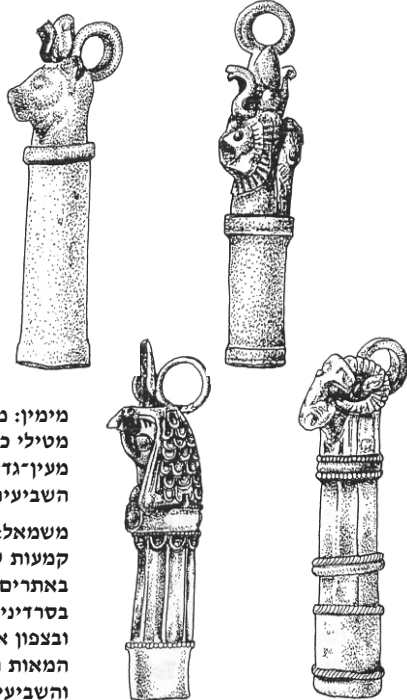
עוד על לוחיות הכסף מכתף הינום

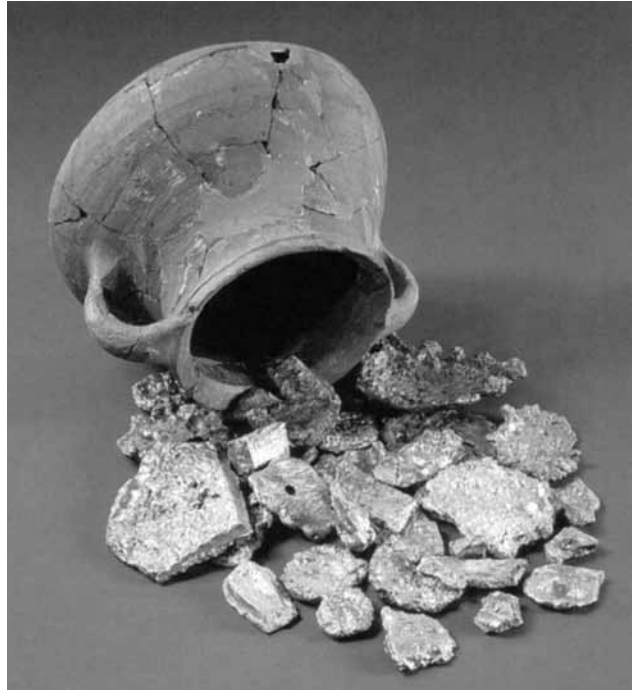
בשער המאמר:
לוחית הכסף השנייה
מכתף הינום
(צילום: זאב רדובן)
על רקע פתח
המאספה של
מערות הקבורה
שבה נמצאו הלוחיות
(צילום: אמנון רמון)
משמאל: קמע פניקי
חרוט על לוחית
כסף שנמצאה גלולה
בנרתיק ברונזה,
המאה השישית
לפסה"נ

בשני מאמרים שפורסמו בשנת 2008 ייחסה אנגליקה ברליונג את לוחיות הכסף מכתף הינום לתקופה הפרסית, וביקשה להוציאן מחזקת תעודות מסוף ימי בית ראשון.¹ לאחרונה החרה החזיק אחריה נדב נאמן וניתח מחדש את תוכן הלוחיות כעדות מראשית ימי שיבת ציון.² החידוש בטענתה של ברליונג היה שלא נודעו קמעות, חותמות ופריטי כסף וזהב כיוצא באלה מארץ-ישראל מתקופת הברזל; שימוש כזה נודע רק בתקופה הפרסית.³ אמנם גם מהתקופה הפרסית אין בידינו שפע ממצאים כאלה מארץ-ישראל ושכנותיה: בסך הכול מדובר בשני קמעות פניקיים מהמאה השישית לפסה"נ שניתן להשוותם לקמעות מכתף הינום, האחד מזהב והשני מכסף.⁴ אבל הממצא אמין ויש

- 1 A. Berlejung, 'Ein Programm fürs Leben: Theologisches Wort und antropologischer Ort der Silberamulette von Ketef Hinnom', ZAW, 120 (2008), pp. 204–230; eadem, 'Der Gesengte Mensch: Text und Kontext von Num 6, 22–27 und der Silberamulette von Ketef Hinnom', eadem & R. Heckl (eds.), *Mensch und König: Studien zur Anthropologie des Alten Testaments: Rüdiger Lux zum 60. Geburtstag*, Freiburg 2008, pp. 37–62
- 2 נ' נאמן, 'עיון מחדש בלוחיות הכסף מכתף הינום', קתדרה, 140 (תמוז תשע"א), עמ' 7–18.
- 3 ברליונג, תכנית (לעיל, הערה 1), עמ' 211–212.
- 4 ברליונג, המבורך (לעיל, הערה 1), עמ' 52–53. הממצאים מהמאה השישית לפסה"נ הם: (א) נרתיק כסף ולוחית זהב (או אלקטרום, 'זהב לבן') גלולה שמקורם כנראה באזור צור; ראו: H. Lozachmeur & M. Pezin, 'De Tyr: Un nouvel étui et son amulette magique à inscription', C. Berger, G. Clerc & N. Grimal (eds.), *Hommages à Jean Leclant* (Bibliothèque d'étude, 106, 3), Le Caire 1994, P. Bordreuil, 'לתאריך במאה השישית ראו גם: 'Attestations inédites de Melqart, Baal Ḥamon et Baal Ṣaphon à Tyr (Nouveaux documents religieux phéniciens II)', C. Bonnet, E. Lipiński & P. Marchetti (eds.), *Studia Phoenicia*, 4; IV: *Religio Phoenicia*, Namur 1991, pp. 82–83 A. Lemaire, 'Amulette: ראו: גלולה שהייתה נתונה בנרתיק ברונזה; ראו: Phénicienne Giblete en Argent', R. Deutsch (ed.), *Shlomo: Studies in Epigraphy, Iconography, History and Archaeology in Honor of Shlomo Mussaieff*, Tel-Aviv 2003, pp. 155–174

מימין: מטמון
מטילי כסף
מעין-גדי, המאה
השביעית לפסה"נ
משמאל: נרתיקי
קמעות שנמצאו
באתרים פניקיים
בסרדיניה
ובצפון אפריקה,
המאות השישית
והשביעית לפסה"נ

להתחשב בו בריון בזמנם של הקמעות – אלא שכלל לא נמצאו קמעות עבריים מתקופת הברזל או מתקופת פרס, זולת שני הקמעות מכתף הינום, בעוד שתכשיטים-קמעות מצריים נמצאו בארץ-ישראל ובשכנותיה מתקופת הברזל, עד סופה. תכשיטי כסף נמצאו בארץ-ישראל במטמונים יחד עם מטילי כסף, בצעי כסף וגרוטאות כסף, כגון המטמון מעקרון (תל מקנה) מסוף המאה השביעית לפסה"נ והמטמון מעין-גדי שכבה V, שזמנה מהשלישי השלישי של המאה השביעית עד חורבנה של עין-גדי בידי צבאות בבל בסוף ימי ממלכת יהודה.⁵ אם כן לא מחסור במתכת יקרה גרם להיעדר הממצא, וטרם נמצא הסבר להיעדר קמעות דומים לאלו מכתף הינום. הדבר תמוה במיוחד מפני שבקרתגו ובמושבות הפניקים במערב אגן הים התיכון נמצאו נרתיקי קמעות כבר מהמאה השביעית לפסה"נ, כפי שהעירה ברליונג.⁶

מנקודת מוצא זו המשיך נאמן ודן בהקשר הארכאולוגי של הממצא במאספה שבמערות הקבורה שחפר גבי ברקאי בכתף הינום. הכול שותפים לצער ולתסכול מהמחדל שבאי פרסום דו"ח מדעי של חפירתו של ברקאי, למרות הזמן הרב שעבר מאז החפירה. מחדל זה מניח מקום להשערות מהשערות

5 R. Kletter & A. De Groot, 'Appendix 1: The Iron Age Hoard of "Hacksilber" from En-Gedi', E. Stern, *En-Gedi Excavations, I: Final Report (1961-1965)*, Jerusalem 2007, pp. 367-375; A. Golani & B. Sass, 'Three Seventh-Century Hoards of Silver Jewelry from Tel Miqne-Ekron', *BASOR*, 311 (1998), pp. 57-81

גולני מרשות העתיקות על המידע.

6 ברליונג, המבורך (לעיל, הערה 1), עמ' 53, הערה 60.

שונות על הממצא ולספקולציות על זמנם של הקמעות. לעת עתה אין לנו אלא לסמוך על דיווחיו של החופר, שאיש אינו מטיל ספק במהימנותו המקצועית. משום כך לא אעסוק בשאלה אם הלוחית השנייה, שנמצאה בחומר שהוצא ממרכז המאספה,⁷ 'עשויה הייתה על נקלה להיות מוסטת ממקומה המקורי במהלך השימוש הממושך במערת הקבורה,⁸ או שמא הלוחית הראשונה, שנמצאה סמוך יותר לפתח המאספה, הוסטה לשם בידי מישהו או ברגליו במהלך השימוש הממושך במערת הקבורה. הנושא הבא שדן בו נאמן הוא הפלאוגרפיה של הקמעות. הקמעות נכתבו בידי שני אנשים, בכתב פורמלי למחצה. הכותבים ידעו לכתוב בכתב קורסיווי פורמלי, אבל החומר הקשה שעליו סרטו את הכתוב מן הסתם הקשה עליהם, והעובדה שהקמעות לא נועדו לקריאה אלא אמורים היו להישאר גלולים וחתומים לנצח ולהגן על נושאייהם, אולי רק במותם – הגנה מפני שדי השאול – אפשרה לסופרים שלא להדר בכתבם. הכתב בקמע השני מוקפד יותר מזה שבקמע הראשון, אך אי אפשר לומר 'שהכתיבה על לוחיות נעשתה בקפידה',⁹ הכתב כלל אינו מוקפד.

ככלל פלאוגרפיה אינה מדע מדויק, איננו מסוגלים לכמת כתבים של אנשים שונים או של אותה אדם במצבי רוח שונים, והרי כתבו של אדם מושפע מגורמים שונים: מחומרי הכתיבה, מרעננות הכותב או מעייפותו וממידת ריכוזו. התרשמות הפלאוגרף וניסיונו תופסים מקום חשוב בהכרעותיו. דוגמה מאלפת להערכות שונות של שני פלאוגרפים באשר לזמנם של הקמעות הנדונים היא התיארוך לתחילת המאה השישית שהציעה עדה ירדני¹⁰ והתיארוך הכללי יותר למאה השישית, לתקופה הבבלית, שהציע פרנק קרוס.¹¹ בין שהקמעות הם מסוף ימי ממלכת יהודה, כדברי ירדני, בין שזמנם לאחר החורבן, בתקופה הבבלית, כדברי קרוס, איש לא העלה בדעתו שהם מהתקופה הפרסית. המקדימים תיארוך אותם לסוף המאה השביעית (ברקאי וצוות עמיתיו)¹² או לראשית המאה השישית (ירדני), והמאחרים תיארוך אותם לתקופה הבבלית, למאה השישית לפסה"ג (קרוס). לכולי עלמא אין ספק כי כתבם של שני הקמעות המשיך את מסורת הכתב של ימי בית ראשון. הדבר ניכר בייחוד בעיצוב האותיות כ"ף, מ"ם ונר"ן בקמע הראשון ומ"ם בקמע השני, על רגליהן הארוכות האלגנטיות והכפופות כמו בחרסי שומרון, בכתובות העבריות מכונתילת עג'רוד, בחותמות עבריות מהמאה השביעית ובחרות ממערת לויה (ח'רבת בית ל') מתחילת המאה השישית לפסה"ג.¹³ יושם לב גם

7 ראו: ג' ברקאי, 'ברכת הכהנים על לוחיות כסף מכתף הינום בירושלים', קתדרה, 52 (תמוז תשמ"ט), עמ' 44, ותכנית המאספה בעמ' 41; נאמן (לעיל, הערה 2), עמ' 11.

8 נאמן (שם).

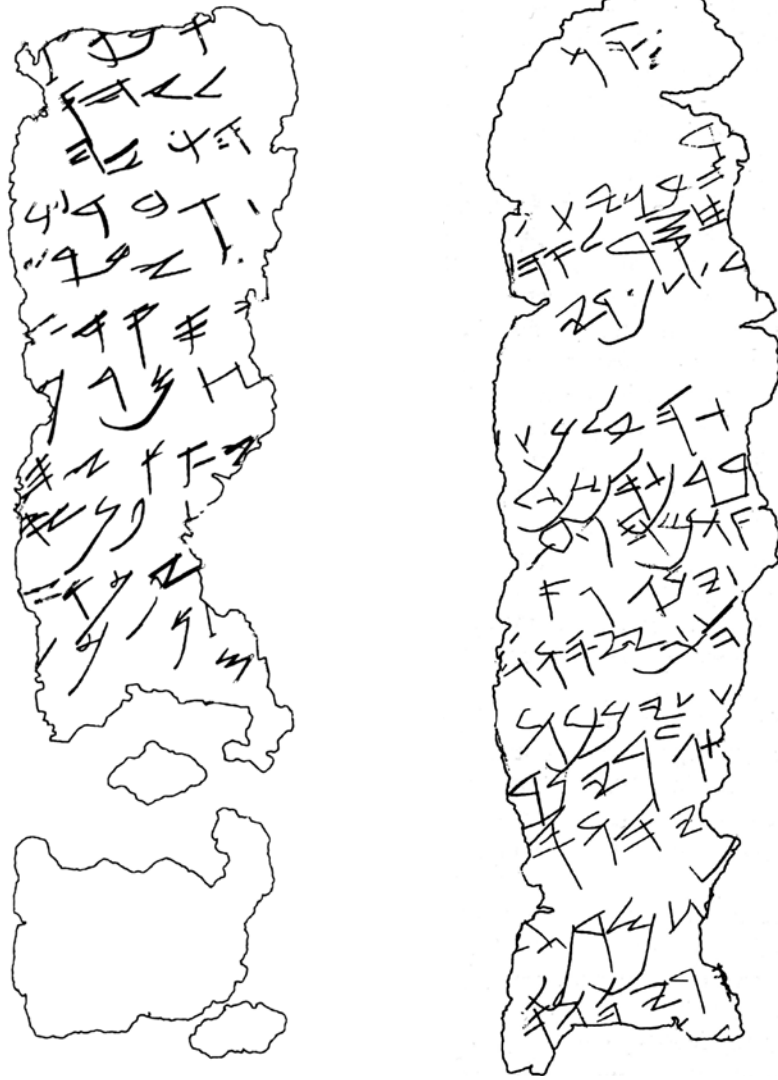
9 שם, עמ' 13.

10 A. Yardeni, 'Remarks on the Priestly Blessing on Two Ancient Amulets from Jerusalem', VT, 41 (1991), pp. 176–185

11 F.M. Cross, *Leaves from an Epigrapher's Notebook: Collected Papers in Hebrew and West Semitic Paleography and Epigraphy*, Winona Lake 2003, p. 128

12 G. Barkay, A.G. Vaughn, M.J. Lundberg & B. Zuckerman, 'The Challenges of Ketef Hinnom: Using Advanced Technologies to Reclaim the Earliest Biblical Texts and Their Contexts', BASOR, 334 (2004), pp. 41–71
המסקנות שם, עמ' 57.

13 ש' אחיטוב, הכתב והמכתב: אסופת כתובות מארץ-ישראל ומממלכות עבר הירדן מימי בית-ראשון³, ירושלים תשע"ב, עמ' 229.

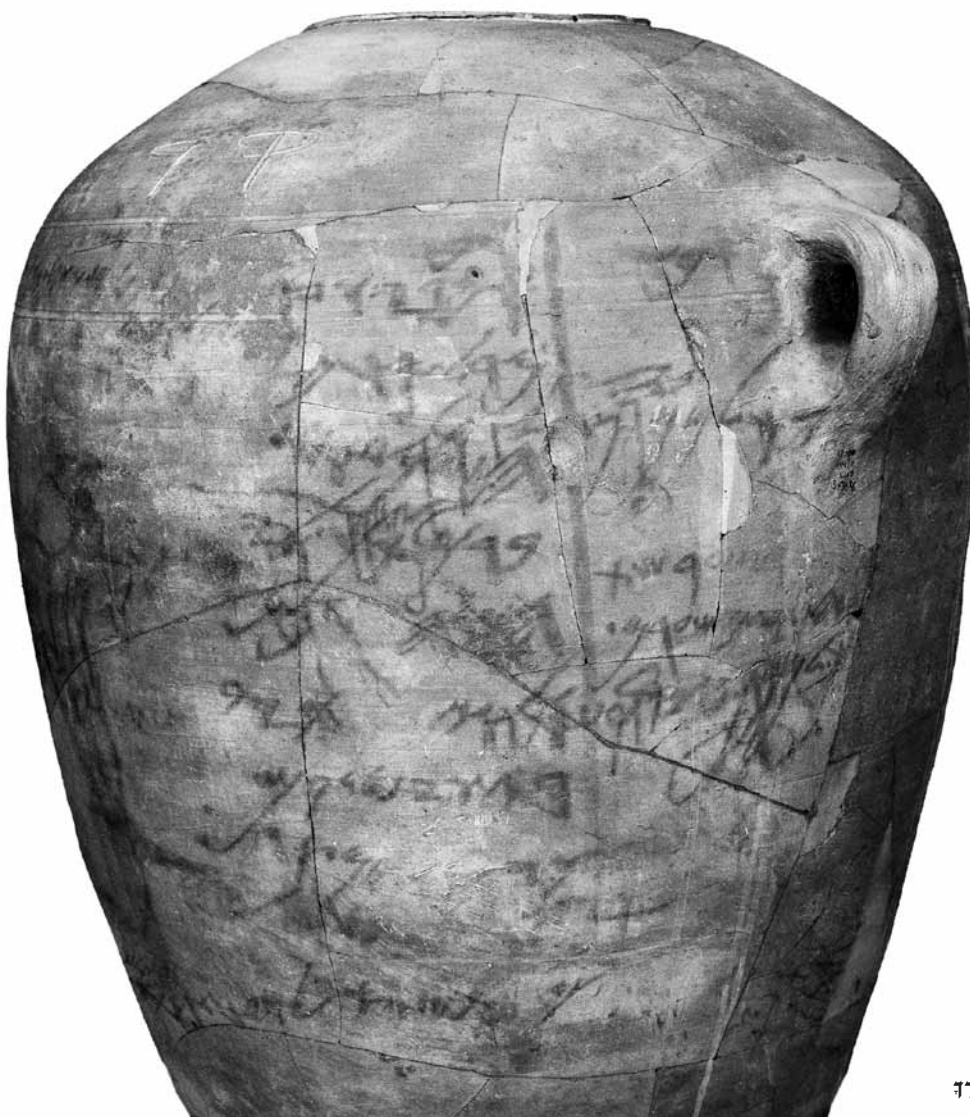
תעתיק של שתי
לוחיות הכסף
מכתף הינום

לעיצוב הסמ"ך בתיבת 'החסד' בשורה 5 שבקמע הראשון (בייחוד לפי התצלום המתוקן והסרטוט במאמר של ברקאי ועמיתיו).¹⁴ כל אלה זרים לתקופת פרס.

בשאלת הכתיב העלה נאמן כקנה מידה לקביעת זמנם של הקמעות לימי בית שני את הכתיב המלא של התיבות 'צור' ו'פניו'.¹⁵ בקמע הראשון. אכן הכלל שקבעו קרוס ודייוויד פרידמן שבימי

14 ברקאי ואחרים (לעיל, הערה 12). התצלום מופיע בדיסקט המצורף לפרסום, והסרטוט בעמ' 58, איור 27.

15 לצורך הדיון אני מתעלם מטענת קרוס שהתיבה השנייה כתובה 'פנו', שכן גם אני קיבלתי את הקריאה 'פניו'. ראו: קרוס (לעיל, הערה 11), עמ' 128, 353, הערה 24; וכן: F.M. Cross, 'Some Problems in Old Hebrew Orthography with Special Attention to the Third Masculine Singular Suffix on Plural Nouns [-āw]', *Eretz Israel*, 27 (2003), p. 23*, n. 23.

פיטס שנתגלה באתר
כנתילת עג'רוד (בסיני,
ליד קדש ברנע), 800
לפסה"נ לערך. שימו
לב לאותיות בעלות
הרגליים הארוכות.
על הפיטס: אלף-ביתות
(תרגילי כתיבה) ודגם
של מכתב כתובים זה
על גבי זה.

מימין (עם גלישה
אל דגם המכתב
שמשמאל):
אמן
האותיות ט-ת
האותיות ע-ת
[יהו?]ה שמרן. שערם
האותיות כ-ת

משמאל, דגם של מכתב
שראשו חסר:
אמריו א/מר לאדנ[י]/
השלם אף/ ברכתך לי/
הוה תמן/ ולאשרתה יב/רך
וישמרך/ ויהי עם אדני

בית ראשון עד המאה השישית לפסה"נ נהג כתיב חסר, עומד בעינו בעיקרו,¹⁶ אלא שיש להקדים את תיארוך תחילת השימוש באמות קריאה תוכיות: לעתים אמות קריאה מופיעות בתיבות שבדרך כלל נכתבו בכתיב חסר. כך למשל שלושה מתוך חמשת השמות הפרטיים באוסטרקון מחפירות עיר דוד, 'דעואלן', 'אחיקם', ו'אחיאל',¹⁷ נכתבו בכתיב מלא אף שהיו"ד בשני השמות האחרונים אינה אלא

16 F.M. Cross & D.N. Freedman, *Early Hebrew Orthography*, New Haven 1952, p. 57

17 אחיטוב (לעיל, הערה 13), עמ' 47.

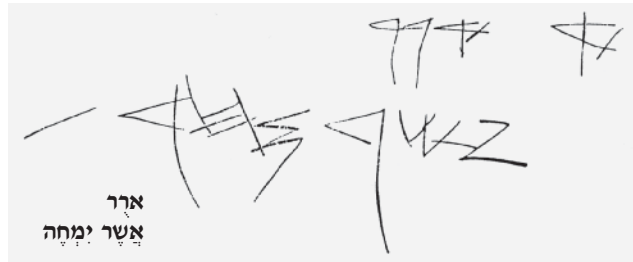
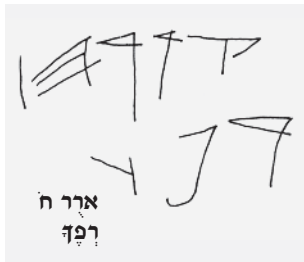

ציון לתנועת העזר /i/. בחרסי לכיש, הנוקטים כתיב חסר, נכתבה התיבה 'בתשעית' בכתיב מלא,¹⁸ לעומת הכתיב החסר 'התשעית' בחרסי שומרון.¹⁹ במכתב 4 מלכיש: 'העירה',²⁰ לעומת טביעות החותם והכתובות 'שר (ה)ער', היינו שר העיר.²¹ במכתב 24 מערד (מערב חורבן בית ראשון) מחצית התיבות הדורשות אמות קריאה כתובות בכתיב מלא, והמחצית האחרת בכתיב חסר: התיבות 'מקינה', 'הבקידם', 'העיר', 'להעיד' והשם 'קרבאור' כתובים בכתיב מלא, ואילו התיבות 'אתם', 'הים', 'האנשם', 'תבא' והשם 'אדם' כתובים בכתיב חסר.²² בתעודה 32 מערד כתוב:

אוסטרוקון מחפירות עיר דוד, שעליו כתובים השמות: 'לבניהו דעואל] אחיקם אחיאול] קרבאור], המאה השביעית לפסה"נ

'[חצר] ססה',²³ ואילו בתעודה 111 משם: 'הסוס'.²⁴ במכתב 40 מערד כתובה התיבה 'ואיש', ביו"ד.²⁵ בטביעות 'למלך' מתחלפות הצורות 'זיף' ו'זף'.²⁶ אין אפוא שום קושי בכתיב המלא של 'ברית' ו'וישיבנו', משורש שו"ב (ראו להלן), בקמע הראשון. כתיבה של המילה 'צור' שבקמע דומה לכתוב המילה 'ארור', שלפי הכלל הייתה אמורה להיכתב חסרה: 'ארר'. כך בחרותות ממערות מקדה (ח'רבת אלקום): 'ארר חגף בן חגב ליהוה צבאת',²⁷ 'ארר עפי בן נתניהו] ליהוה',²⁸ בחרותות ממערות בית לוי (ח'רבת בית לוי) שליד אמציה: 'ארר אשר ימחה', 'ארר חרפך',²⁹ וכן בכתובת בדיו ממערה בנחל

שתי כתובות (מתוך חמש) שנחרתו בקיר מערת קבורה בח'רבת בית לוי (ליד מושב אמציה). ככל הנראה המערה שימשה מסתור לפליטים בתחילת המאה השישית לפסה"נ, והם שחרתו את הכתובות

- 18 נ"ה טור-סיני (טורטשינר), מכתבי לכיש, ירושלים ת"ש (הוצאה מחודשת ומורחבת ירושלים תשמ"ח), עמ' 215.
- 19 אחיטוב (לעיל, הערה 13), עמ' 278 ועוד.
- 20 שם, עמ' 68.
- 21 ז' משל, כונתילת עג'רוד: אתר מקודש מתקופת המלוכה בגבול סיני (קטלוג), ירושלים תשל"ח, איור מס' 21 ('לשרער'); N. Avigad, *Corpus of West Semitic Stamp Seals*, revised and completed B. Sass, Jerusalem 1997, no. 402 ('שר הער').
- 22 אחיטוב (לעיל, הערה 13), עמ' 124-125.
- 23 שם, עמ' 133.
- 24 א"פ רייני, בתוך: י' אהרוני, כתובות ערד,² ירושלים תשמ"ו, עמ' 128.
- 25 אחיטוב (לעיל, הערה 13), עמ' 137.
- 26 ש' אחיטוב, אסופת כתובות עבריות, ירושלים תשנ"ג, עמ' 139.
- 27 אחיטוב (לעיל, הערה 13), עמ' 223.
- 28 שם, עמ' 224.
- 29 שם, עמ' 231 (הנוסח משובש במכוון כדרך כותבי קלות!).

ישי: 'ארר אשר ימחה'.³⁰ אבל בכתובת 'אשר על הבית' ממצוקי נחל קדרון, הקדומה יותר (700 לפסה"נ בקירוב): 'ארור האדם אשר יפתח את זאת'³¹ – בניגוד לכללי הכתיב של קרוס ופרידמן. בחרות הפגומה על כתף פיטס מהחפירות מדרום להר הבית: 'לשר האוןפם/צרו?',³² וכתוב השם 'עופי' במערות מקדה, בחקיקה ובכתובת הדיו: 'לעופי בן נתניהו',³³ אבל בחרותת משם: 'עפי', והשוו לכתוב השם 'קרבאור' באוסטרקונים 24 ו-39 מערד.³⁴

חשובה יותר הטענה שהכתיב 'פניו' מעיד על איחור הקמעות מתקופת שיבת ציון / התקופה הפרסית. קרוס ופרידמן הסתמכו בקביעת הכלל בעניין זה³⁵ על הכתיב של התיבות 'אנשו' באוסטרקון 3 מלכיש³⁶ ו'אלו' באוסטרקון מיבנה-ים.³⁷ אלא שבמקרה זה יש לנו שתי עדויות כנגד עדות אחת – 'פניו' בקמע הראשון³⁸ – ואין די בכך לקבוע כלל.³⁹ ברקאי ועמיתיו טענו שהכתיב 'פניו' משקף את הניב הרשמי של ירושלים, ואילו הכתיבים 'אנשו' ו'אלו' משקפים את הניב הכפרי של לכיש.⁴⁰ נאמן דחה את הבחנתם בכתבו 'אך תשובה זו איננה משכנעת',⁴¹ אלא שיש צורך בעובדות של ממש כדי לדרות את טענתם. ניתן ללמוד שצורת הריבוי התקנית דורשת יו"ד מהכתיב של התיבות 'אלהיך' (לכיש מכתב 6),⁴² 'אלהיכה' (חרותת ממערת בית לוייה שליד אמציה),⁴³ 'אליך' (פפירוס מימי בית ראשון מוואדי מְרַבְעָאֵת),⁴⁴ 'ידיך' (לכיש מכתב 6);⁴⁵ וחשוב מכול הריבוי 'פנים': 'לפניך' (מכתב 7 מערד)⁴⁶ ו'פניהם' ('אוסטרקון הנוקדים').⁴⁷ נראה שבכל אלה היו"ד משקפת תנועת /e/, שנשמרה; השוו לכתוב המילה 'בית' בנסמך באוסטרקון 'זהב אופיר' מתל קסילה: 'לבית חרן',⁴⁸ ובאוסטרקון

30 שם, עמ' 231.

31 שם, עמ' 49.

32 שם, עמ' 26.

33 שם, עמ' 221-222.

34 שם, עמ' 124, 135.

35 קרוס ופרידמן (לעיל, הערה 16).

36 אחיטוב (לעיל, הערה 13), עמ' 63.

37 שם, עמ' 152.

38 איני מתייחס לאפשרות שהעלה נאמן 'שכתיב מלא ביו"ד ויו"ו הופיע גם בשורות 5-7 בלוחית I ("לאהבין) שמרי (מצותיו)", אלא שהלוחית קטועה ולא ניתן לקבוע דבר לאשורו' (נאמן [לעיל, הערה 2], עמ' 13), אם כן אניה להן.

39 נאמן לא דַיַק בדברי קרוס ('This orthography appears sporadically in the Masoretic Text') וקרוס (לעיל, הערה 14, עמ' 19*), באמרו: 'ססיומת גוף שלישי יחיד המתוספת לשם עצם בצורת זוגי או בריבוי, נכתבה בימי הבית הראשון בווי"ו, שלא כבנוסח המסורה, שבו נכתבה ביו"ד ובווי"ו' (נאמן [שם], עמ' 12). שתי הצורות משמשות בנוסח המסורה; ראו למשל: 'יְכַפְּיוּ עַל כַּפּוֹ' (מלכים ב ד, לג) ועוד.

40 ברקאי ואחרים (לעיל, הערה 12), עמ' 54.

41 נאמן (לעיל, הערה 2), עמ' 13.

42 אחיטוב (לעיל, הערה 13), עמ' 76.

43 לפי קריאת קרוס. ראו: אחיטוב (שם), עמ' 230.

44 שם, עמ' 209.

45 שם, עמ' 76.

46 שם, עמ' 102.

47 שם, עמ' 191.

48 שם, עמ' 156.

מבית־שאן: 'בית שאן'.⁴⁹ וכבר קרוס ופרידמן עמדו על כך שהריבוי עם כינוי הקניין בוטא כנראה ēw. תיבת 'פניו' בוטאה כנראה *panêw.

עוד נותר לפנינו הכתיב החריג 'בו' במקום הכתיב הצפוי 'בה' (השוו למצבת מישע, שורה 7),⁵¹ אבל השוו לתיבת 'לו' בחרותת ממערת בית לוי,⁵² לעומת 'לה' במצבת מישע (שורה 10),⁵³ וכבר פרדריק דובס־אלסופ ועמיתיו השוו לתיבת 'רעו' החוזרת שלוש פעמים בכתובת נקבת השילוח,⁵⁴ אם כי ההתפתחות של 'רעו' כנראה אינה זהה.

העדויות המצטברות מעידות כנראה כי על החוקר להתחשב בחריגות מכללי הכתיב הנורמטיבי, ולכלל כלל יש יוצאים מהכלל. יש לשים לב לרמת הידע הגבוהה של הכותבים, גם כשכתבו פתקים וטיוטות על חרסים שלא נועדו להישמר, ושנזרקו לאשפה. אפשר שהתהליך של מילוי אמות קריאה, שהתגבר בימי בית שני, החל כבר בימי בית ראשון.

אני מבקש לדון בכמה עניינים בקריאה ובפירוש שהציע נאמן ללוחית הראשונה. נאמן השיג על שחזורי בשורות 7–8 'מהעלם ועד העלם [...]', וטען כי 'לא רק ששחזור האות דל"ת הוא שרירותי (האות היא בבירור תי"ו, כפי שתעתק צוות החוקרים), אלא שהביטוי "מהעלם ועד העלם" אינו מתאים להקשר הטקסטואלי'.⁵⁵ לדעתי האות היא בבירור לא תי"ו. צוות החוקרים, כלומר ברקאי ועמיתיו, לא רק העתיק תי"ו אלא גם צייר מה שראה. תי"ו ברורה מופיעה בשורה 4 בתיבה 'הברית', ומה ששרד מהאות שהם שחזרו כתי"ו בשורה 8 כלל אינו דומה לתי"ו של שורה 4, אלא נראה כרגל של אות דוגמת דל"ת (או אות אחרת בעלת רגל ישרה) והקו התחתון מראש הדל"ת. צוות החוקרים חשף את התלבטויותיו בזיהוי שרידי האות שהציעו לשחזרה כתי"ו:

The best visible traces of a letter in line 8 are difficult to identify, especially since we have no context to guide us. The best match based on the extant remains appears to be *tāw* or possibly *šādē*, although both readings have problems [...] one might further reconstruct lines 7–8 as 'from eternity to eternity' [...] taking the initial letter in line 8 as a *dalet*.⁵⁶

אם כן לפי צוות החוקרים האות איננה בבירור תי"ו, למרות הקשיים שהם מצאו בקריאתה כדל"ת. ואינני מבין את טענת נאמן ש'הביטוי "מהעלם ועד העלם" אינו מתאים להקשר הטקסטואלי', והרי הוא ממשיך את הברכה לאוהבי ה' ולשומרי מצוותיו, כמו שפירשו שם חברי הצוות.

49 נ' צורי, 'אוסטרקון עברי מבית שאן', ידיעות, כה (תשכ"א), עמ' 145–146, לוח 1, 3.

50 קרוס ופרידמן (לעיל, הערה 16), עמ' 54, 68.

51 אחיטוב (לעיל, הערה 13), עמ' 380.

52 לפי קריאת נוח. קרוס ולְמָר קראו אחרת. וראו: אחיטוב (שם), עמ' 230.

53 שם, עמ' 380.

54 שם, עמ' 20; וראו: F.W. Dobbs-Allsopp et al., *Hebrew Inscriptions: Texts from the Biblical Period of the Monarchy with Concordance*, New Haven & London 2005, p. 268

55 נאמן (לעיל, הערה 2), עמ' 15.

56 ברקאי ואחרים (לעיל, הערה 12), עמ' 57.

אחרי שנאמן הציג את הקריאה המועדפת עליו בשורות 7-10: 'בין/תה עלם ווע/דן ברכה מכל פ]ח ומהרע',⁵⁷ הוא פירש את 'כי בו גאל/ה' (שורות 11-12) על המקדש, בניגוד לפירוש הפשוט להמשך: 'כי יהוה וי/מ]שיבנו' (נאמן קרא 'מ]שיבנו', וראו בהמשך), כדבריו: 'לאחר מכן מודגשים נצחיות המקדש והיותו מקור ברכה והגנה מכל סכנה ופגע'.⁵⁸ לאחר דיון ארוך במושג הגאולה ובאל כגואל⁵⁹ הסיק נאמן כי 'הפסוקית "כי בו גאלה" באה לציין את מקומו המרכזי של המקדש שהוקם במסגרת התפיסה החדשה של ה' כגואל הן של עם ישראל הן של נחלתו שאבדה, וכן בסיכום דבריו: 'שני הקמעות נחרתו ודאי בראשית ימי בית שני, אולי שנים לא רבות לאחר בניין המקדש, והכתובות שעליהם משקפות את התקוות שנתלו במקדש שהוקם זה מקרוב'.⁶⁰ בכך חידש נאמן חידוש תאולוגי חשוב שאיש לא עמד עליו עד כה: המקדש כגואל, תפיסה שלא מצאנו לה הן במקראות, לא בדברי הנביאים ולא בכתובים. ה' הוא, ורק הוא, 'גאל ישראל קדושו' (ישעיה מט, ז).

המקורות היחידים העומדים לרשותנו כדי לדעת מה היה מעמדו של המקדש בימי שיבת ציון, התקופה שאליה מייחס נאמן את הקמעות מכתף הינום, הם ספריהם של נביאי התקופה חגי וזכריה, נבואת מלאכי, המאוחרת מהם, והעדויות בספרי עזרא ונחמיה. חגי ניבא עם חידוש הקמת המקדש, שבנייתו החלה כנראה תכוף לעלייה הראשונה, 'בשנה השנית לבואם' (עזרא ג, ח ואילך), אלא שהשמחה הייתה מהולה באכזבה נוכח ממדי הבית המתוכנן (שם, יב-ג). המשך בניין המקדש נדחה עקב שטנת השכנים עד מתן הצו לחידוש העבודה בשנת שתיים לדריוש, וסיימה עם חנוכת הבית בשנת שש למלכותו, 516/5 לפסה"נ (עזרא ו, א-ז, יח). דברי חגי, שפעל מא' באלול עד כ"ד בכסלו שנת שתיים לדריוש (28 באוגוסט - 18 בדצמבר 520 לפסה"נ) משקפים את האכזבה הרבה בעם מהמקדש העלוב המתוכנן: 'מי בכם הנשאר אשר ראה את הבית הזה בכבודו הראשון ומה אתם ראים אתו עתה הלוא כמהו כאין בעיניכם' (חגי ב, ג). לא נותר לו לנביא אלא לעודד את העם בהבטחות אסכטולוגיות שלאחר שה' ירעיש את השמים ואת הארץ ואת הים ואת החרבה, אז 'ומלאתי את הבית הזה כבוד [...] גדול יהיה כבוד הבית הזה האחרון מן הראשון' (שם, ז-ט; השוו את דחייתו של זכריה את השלמת הבנייה לעתיד: זכריה ו, טו). אך הנבואה לא נתקיימה עד ימי הורדוס! מהעלייה הראשונה ועד חנוכת המקדש עברו יותר מעשרים שנה ללא מקדש, אף שכבר היה מזבח שהקריבו עליו קרבנות. מחידוש בניין המקדש בשנת 520/1 ועד חנוכתו בשנת 516/5 לפסה"נ, על סף המאה החמישית, עברו רק כשש שנים; אם כן לא היה זה בניין מפואר, כי אם בניין קטן חסר פאר והדר. ונראה שלא הרבה נשתנה בשנים שלאחר מכן. אפשר ללמוד על מצב המקדש מנבואות מלאכי, שהיה כנראה בן זמנו של נחמיה (אמצע המאה החמישית לפסה"נ), שהעיד על

57 הצירוף 'ברכה מכל פח ומהרע' קשה בעיניי. עד כה לא מצאתי שמברכים מפני משהו. ברכה תמיד לטובה, כגון 'להניח ברכה אל ביתך' (יחזקאל מד, ל); 'ישא ברכה מאת ה' (תהלים כד, ה). 'ברך מן' - רק בהוראה גאוגרפית; ראו: 'ברכנוכם מבית ה' (תהלים קיח, כו); 'ברכך ה' מציון' (שם קכח, ה; קלד, ג).

58 נאמן (לעיל, הערה 2), עמ' 16.

59 שם, עמ' 16-18.

60 שם, עמ' 18.

הזלזול במקדש ובעבודתו (נחמיה א, ו - ב, ט; ז-יב). קיום המקדש היה תלוי על בלימה, ומלאכי האשים את העם שהם גוזלים את המקדש בכך שאינם מביאים אליו תרומות ומעשרות: 'כי אתם קבעים אתי [...] המעשר והתרומה [...] ואתי אתם קבעים הגוי כָּלוּ' (מלאכי ג, ח-י). מעמדו הכלכלי העלוב של המקדש חייב את נחמיה לכלול באמנה את המצווה 'לתת עלינו שלישיית השקל בשנה לעבדת בית אלהינו. ללחם המערכת ומנחת התמיד ולעולת התמיד השבתות החדשים למועדים ולקדשים ולחטאות לכפר על ישראל וכל מלאכת בית אלהינו' (נחמיה י, לג-לד), ושאר המתנות למקדש: קרבן העצים, הביכורים וכו', 'ולא נעזב את בית אלהינו' (שם, לה-מ). למרות כל זאת כששב נחמיה לירושלים שנית, מצא 'כי מניות הלויים לא נִתְּנָה ויברחו איש לשדהו הלויים והמשררים עֲשִׂי המלאכה' (שם יג, י). נחמיה רב עם הסגנים על שבת האלוהים נעזב, והיה צריך לשוב ולדאוג לכלכלת המקדש (שם, יא-יג). עליבותו של מקדש שבי ציון אינה מניחה מקום לתפיסה המוצעת של מקדש אשר 'בו גֵּאֲלָה'⁶¹.

בשורות 15-16 הציע נאמן לקרוא 'השיבנו כְּצָר'⁶². אבל הצירוף זר ללשון מקרא. לא מצאנו במקרא צירוף כזה או דומה לו, והרי כל הטקסט הוא פסיפס של מקראות. אין מושיבים כצור, אלא כצור, על צור, ככתוב: 'כי יצפנני בסֶפֶה ביום רעה יִסְתַּרְנִי בסתר אהלו כצור ירוממני' (תהלים כז, ה); השוו: 'ויקם על סלע רגלי' (שם מ, ג)⁶³. ללשון מקרא השוו לדברי ה' בהקדשת ירמיהו: 'ואני הנה נתתיך לעיר מבצר ולעמוד ברזל ולחמות נחשת' (ירמיה א, יח). וטוב יותר לקרוא 'וְאִצְרָךְ יִבְרָךְ', ה' המכונה צור יברכך), והשוו: 'וברוך צורי' (שמואל ב כב, מז = תהלים יח, מז); 'ברוך ה' צורי' (תהלים קמד, א). ומה שטענתי על מצבו העלוב של המקדש בימי שיבת ציון יש לטעון גם על התפיסה שהשבים היו מסוגלים לומר על מצבם הרעוע בפחוות יהוד שה' הושיבם כצור. לעליבותה של קהילת שבי ציון השוו לדברים שנמסרו לנחמיה על מצב היושבים ביהודה ובירושלים: 'הנשארים אשר נשארו מן השבי שם במדינה ברעה גדלה ובהרפה וחומת ירושלם מִפְּרָצָת ושעריה נצתו באש' (נחמיה א, ג) - ואם כך היה שנים לאחר השיבה, מה היה בתחילת התקופה? האם יכול היה מישהו מיושבי ירושלים לומר שהאל הושיבם כצור?!

ברקאי ועמיתיו אכן השכילו להשלים 'משיבנו' ולתרגם: YHWH is our restorer.⁶⁴ ברליונג הלכה בעקבותיהם והציגה שתי אפשרויות השלמה: 'וישיבנו' ו'משיבנו', תמיד משורש שו"ב, ותרגמה בהתאם לכך: er bringt uns zurück, או unser wiedersteller.⁶⁵ אני העדפתי להשלים 'וישיבנו', כלשון תפילה ובקשה פרטית ('ישיבנו', את בעל הקמע, בלשון יחיד), כראוי לקמע.⁶⁶

61 גם אם נקבל את הערתו התחבירית של נאמן שיש לפרש את 'כי בו', על מה שנוכר קודם לכן (שם, עמ' 15), יש לפרשו על ה' צבאות, הנזכר בראש הקמע.

62 שם, עמ' 18.

63 הדוגמאות שהביא נאמן (שם, עמ' 16) מורות בבירור שאין מושיבים כְּ- אלא כְּ-: 'הושיבני במחשכים כְּמִתִּי עולם' (תהלים קמג, ג); ובחילוף סדר הרכיבים: 'במחשכים הושיבני כְּמִתִּי עולם' (איכה ג, ו).

64 ברקאי ואחרים (לעיל, הערה 12), עמ' 60-61.

65 ברליונג, תכנית (לעיל, הערה 1), עמ' 209, 213; הנ"ל, המבורך (לעיל, הערה 1), עמ' 39.

66 אחיטוב (לעיל, הערה 13), עמ' 30.

כללו של דבר, יש לקרוא את הקמעות כתעודות פרטיות צנועות מסוף ימי בית ראשון, ולא כתעודות שיש בהן הצהרות לאומיות נחרצות מימי בית שני. השאלה אם 'המחבר היה בוודאי מניין הוודאות? כוהן במקדש בירושלים אשר פעל בתקופה שבה הוחזקו החיבורים המשנה-תורתיים והכהנניים במקום אחד, ובחר מתוך הקורפוס הרחב שנאסף בירושלים משפטים אחדים שהתאימו לתוכן הקמע שחיבר',⁶⁷ או שחיבר את הקמע כהדבק (קולאז') של פסוקים ושברי פסוקים שהיו שגורים בציבור שאליו השתייך, זו שאלה שיש לייחד לה דיון אחר.⁶⁸

67 נאמן (לעיל, הערה 2), עמ' 18.

68 ובכל זאת איני יכול שלא לציין שהכתוב 'האל הגדול שמר הברית והחסד' וגו', אינו מצוטט כנוסח של דברים ז, ט: 'האל הנאמן' וגו', אלא כנוסח של דניאל ט, ד ונחמיה ט, לב: 'האל הגדל' (ששילבו את הנוסח של דברים י, יז בזה של דברים ז, ט). האם גם ספרי דניאל ונחמיה היו לפני אותו כוהן משוער שכתב את הקמע? גם ברכת הכוהנים אינה מצוטטת כלשונה, ואפשר שהפסוק 'ברך יהוה וישמרך' כתוב בכתוב זהה לכתוב שעל פיטס ב' מכונתילת עג'רוד, בהבלעת כ"ף אחת בתיבת 'בְּרַךְ' (ראו: אחיטוב ולעיל, הערה 13, עמ' 260). פסוקים מעין אלה המצויים בקמעות ברכת כוהנים היו שגורים בפי בני אדם; השוו לברכה 'ברך וישמרך' בכתובת על אחר הפיטסים מכונתילת עג'רוד (שם); ובכתובת ההקדשה של אכיש מלך עקרון: 'תברכה ותשמרה' (שם, עמ' 327).